



## מושגים:

- פרדוכסים ולולאות בהלכה.
- מסגרות לוגיות ואריתמטיות לניתוח יחסים הלכתיים.

**תקציר**

במאמר זה אנו יוצאים מתוך תקנת אושא שאל לאדם לבזבז יותר מחומש מנכסיו, לצדקה ולמצוות עשה. לעומת זאת, כדי להימנע ממעבר על מצוות לא תעשה אדם מחוייב להוציא את כל ממונו. לכאורה הלא חמור מן העשה. מאידך, הכלל ההלכתי קובע שעשה דוחה לא תעשה, ומכאן דווקא נראה שהעשה הוא החשוב יותר. הרמב"ן בפירושו לעשרת הדברות נותן לנו רמז לפתרון הבעיה, ואנו משתמשים בדבריו על מנת לבחון את הבעיה הזו במסגרת לוגית ובמסגרת אריתמטית. בשלב האחרון אנחנו מציגים פרדוכס נוסף, גם הוא לולאה לוגית, אשר מערבת שלושה עקרונות הלכתיים (שניים מתוכם קשורים לדיון הקודם), וגם שם נראה כי לא ניתן בכלל לעשות אריתמטיזציה לבעיה זו. בסוף דברינו אנחנו רומזים לכיוונים אפשריים לפתרון, וזאת על ידי חיפוש מדוקדק יותר אחר הנחות יסוד חבויות באריתמטיזציה אותה הצענו, אך לא ממש מציגים אותו.

## בעניין המבזבז אל יבזבז יותר מחומש

### מודלים לוגיים ואריתמטיים לבחינת יחסים בין עקרונות הלכתיים

ובתשובות חת"ס יו"ד סי' רכט כתב שמן התורה צריך לתת כל ממון שאינו צריך אותו לפרנסת יומו, ובאושא התקינו רק לאסור לתת יותר מחומש. אם כן, החיוב לתת חומש הוא מן התורה. וכן משמע מלשון הרמב"ם בפיהמ"ש פאה שם.

אמנם לרוב הדעות החובה לתת חומש היא מדרבנן, ולמעשה לרוב הפוסקים כלל אין חובה לתת חומש, אלא רק איסור לתת יותר מחומש. ויש לדון לאותן דעות שזהו חיוב דרבנן, מהו דין תורה? האם מן התורה חייב לתת יותר, ואולי כל ממונו שאינו נצרך לפרנסתו? ובפשטות נראה שמן התורה ניתן לתת יותר, ומתקנת אושא אסרו לתת למעלה מחומש.<sup>1</sup>

#### לאיזה צורך נאמר דין חומש?

וברש"י שם כתב:

##### המבזבז - לעניים.

מרש"י נראה שהנושא של המדרש הוא השיעור הראוי לצדקה. והמדרש לומד מיעקב שהשיעור המכסימלי הוא חומש מנכסיו. וכן הוא בשו"ע ורמ"א יו"ד סי' רמט ה"א:

שיעור נתינתה, אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים. ואם אין ידו משגת כל כך, יתן עד חומש נכסיו, מצוה מן המובחר; ואחד מעשרה, מדה בינונית; פחות מכאן, עין רעה. וחומש זה שאמרו, שנה ראשונה מהקרן, מכאן ואילך חומש שהרויח בכל שנה.

הגה: ואל יבזבז אדם יותר מחומש, שלא יצטרך לבריות. (ב"י בשם הגמרא פ' נערה שנתפתחה) ודוקא כל ימי חייו, אבל בשעת מותו יכול אדם ליתן צדקה כל מה שירצה (ג"ז שם פ' מציאת האשה ומייתי לה רי"ף ורא"ש ור"ן ומרדכי). ואין לעשות ממעשר שלו דבר מצוה, כגון נרות לבית הכנסת או שאר דבר מצוה, רק יתננו לעניים. (מהרי"ל הל' ראש השנה).

אך בפוסקים אנו מוצאים הרחבה של דין זה להוצאות על מצוות בכלל, וגם הרחבה זו נפסקה להלכה ברמ"א. באו"ח סי' תרנו, ה"א, בתוך דיון בממון אותו יש להוציא על הידור מצווה, כותב הרמ"א:

ומי שאין לו אתרוג, או שאר מצוה עוברת א"צ לבזבז עליה הון רב, וכמו שאמרו: המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, אפילו מצוה עוברת (הרא"ש ורבינו ירוחם נ"י ח"ב); ודוקא מצות עשה, אבל לא תעשה יתן

#### א. תקנת אושא

##### מבוא: דין חומש

יעקב מתעורר מחלמו, ומייד נודר נדר לה' (בראשית כח, כב):

והאבן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה בית אלהים וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך;

והנה מצינו במדרש בראשית רבתי, פרשת ויצא עמוד 139

עשר אעשרנו. מכאן אמרו חז"ל המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. מצינו ביעקב שלא נדר אלא חומש שנאמר עשר אעשרנו לך, ומנין אתה למד שהוא חומש לפי שלא אמר עשר אעשר לך, עשרון אחרון שוה כעשרון ראשון דהוה ליה חומש.

לכאורה זהו דין דאורייתא. אך בבבלי כתובות נ"ע"א אנו מוצאים:

א"ר אילעא: באושא התקינו, המבזבז - אל יבזבז יותר מחומש. תניא נמי הכי: המבזבז - אל יבזבז יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות; ומעשה באחד שבקש לבזבז [יותר מחומש] ולא הניח לו חבירו, ומנו? רבי ישבב, ואמרי לה רבי ישבב, ולא הניחו חבירו, ומנו? רבי עקיבא. אמר רב נחמן, ואיתימא רב אחא בר יעקב: מאי קרא? (בראשית כ"ח) וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך. והא לא דמי עישורא בתרא לעישורא קמא! אמר רב אשי: אעשרנו לבתרא כי קמא,

לכאורה אדם יכול בכל רגע נתון להוציא חומש מממונו, אך בצורה כזו הוא יבזבז את כל רכושו מהר מאד. על כן הראשונים כאן (ראה תוס' וריטב"א ועוד) מביאים בשם הירושלמי שמדובר על הפרשה כמו מעשר: חומש מהקרן בפעם הראשונה, ומשם והלאה חומש מכל מה שנוסף (=הרווח). כלומר כל כסף שנכנס לאדם צריך להיות 'מעושר', והשיעור הוא עד חומש (כלומר עד 20 אג' מכל שקל). מהגמרא עצמה משמע שלא רק שאין חיוב להוציא יותר מחומש, אלא יש איסור לבזבז מעל חומש.

#### תוקף הדין

על פניו נראה שזהו דין דרבנן, והמדרש הוא רק אסמכתא. אולם הגר"א בשנות אליהו על פאה פ"א מ"א לומד בירושלמי שזהו דין דאורייתא מהלמ"מ (וכן הוא במהר"ם שיק יו"ד סי' רל, וראה גם גיליון הש"ס בכתובות שם).

<sup>1</sup> אמנם ישנן דעות בהלכה שמותר לתת למעלה מחומש. ונראה כי שיטות אלו סוברות שמתן חומש הוא חובה, ותקנת אושא ביטלה את החובה לתת למעלה מחומש.

**כל ממונו קודם שיעבור (הרשב"א וראב"ד) (\*ועיין לקמן סוף סימן תרנ"ח בהג"ה).**

ובאמת לשון הירושלמי בפאה היא: "באושא נמנו שיהא אדם מפרש חומש מנכסיו למצווה" (וראה גם מהר"י קורקוס על הרמב"ם הל' מתנות עניים, פ"ז ה"ה). ומשמע שזוהי חובה להוציא חומש על מצוות בכלל.

ועוד יש להוכיח זאת מסברא: רבים הסבירו שתקנת אושא נועדה למנוע שהנותן עצמו ייזקק לבריות (אין טעם לתת צדקה ולהפוך בעצמך לזקק). אך הגמרא אומרת שלעולם אין אדם מעני מן הצדקה! אין לדחות זאת בטענה שמדובר במימרא אגדית גרידא, שכן היא מובאת בשו"ע, יו"ד סי' רמז ה"ב (והרמ"א שם בה"ד אף מרחיק לכת ואומר שמותר לנסות את הקב"ה בעניין זה), ורמב"ם פ"י מהל' מתנות עניים, והפוסקים אף הסיקו ממנה מסקנות הלכתיות. הגמרא בגיטין (ז ע"ב) הסיקה מכאן שגם עני חייב לתת צדקה.

ברם, אם נאמר שתקנת אושא עוסקת בשאר מצוות ולא על צדקה לבדה, הדברים מתיישבים היטב. אמנם ראה רש"י בכתובות שם שכ' להדיא שמדובר דווקא בצדקה (ולמצווה אולי יש שיעור אחר, ראה ב"ק ט ע"ב ובמפרשים שם).

הרמב"ם סוף הל' ערכין כ' דאין לתת יותר מחומש, ובהל' מתנות עניים לא כתב כך (ראה ספר המפתח במהדורת פרנקל, מתנות עניים, פ"ז ה"ה). ובאמת שם הרמב"ם עוסק בעניין שאר מצוות ולא צדקה (ועי' כלי חמדה פ' ויצא אות ד).

## בין צדקה לשאר מצוות

ראינו עד כאן שתקנת אושא מתפרשת לשני כיוונים: 1. שיעור לחובה לתת צדקה. 2. חובה להוציא על מצווה. להלכה ישנו הבדל בין שני ההיבטים הללו: ביחס לצדקה יש היתר להוציא עד חומש אך לא חובה, ואילו ביחס לשאר מצוות יש חובה גמורה להוציא חומש מממונו כדי להימנע מביטול עשה.<sup>2</sup> ביחס לצדקה החומש ניתן כמו המעשר, כלומר כהפרשה מתוך הסכומים שהאדם מרוויח (=ההכנסות). ואילו ביחס למצווה מקובל שהחובה היא להוציא עד חומש מכלל הממון שמצוי בידו באותו רגע.

לא ברור כיצד תקנת אושא מתפרשת בשני כוונים שונים מבחינת גדריהם (כפי שראינו, אפילו המושג 'חומש' מתפרש אחרת בשני המקרים). ייתכן שיש כאן שתי תקנות שונות: זו שמובאת בבבלי אשר עוסקת בצדקה, וזו שבירושמי העוסקת בשאר מצוות. בכל אופן, להלכה ברור ששני הפירושים תקפים גם יחד.<sup>3</sup>

## ב. היחס בין עשה לבין לאו

### הדין בלאו

בפרק הקודם ראינו שיש חובה להוציא על קיום מצווה עד חומש מממונו. מה באשר למצוות לא תעשה? כאן ההלכה קובעת שיש חובה על האדם להוציא את כל ממונו כדי לא לעבור על לאו. אמנם אין לכך מקור מפורש בספרות חז"ל, אך ברמ"א לעיל ראינו שהביא כן בשם הראב"ד והרשב"א (ראה חי' הרשב"א ב"ק ט ע"ב ד"ה 'והא'). דווקא בגלל שאין לכך מקור, די ברור שזהו דין דאורייתא. אם היה מדובר כאן בדין דרבנן, הראב"ד והרשב"א היו צריכים למצוא מקור מפורש שהיתה תקנה כזו. נראה מדבריהם שהם הבינו מסברא פשוטה שכן הוא דין תורה.

## קושייה: בין עשה ללאו

מתוך מה שראינו עד כה עולה כי לאו חמור מעשה. כדי להימנע ממעבר על לאו יש להוציא את כל ממונו, ואילו כדי לא לבטל עשה די להוציא חומש מממונו. אנחנו יודעים שעבירת לאו חמורה מעשה גם בהיבטים נוספים: על לאו עונשים ועל עשה לא מצאנו בהלכה עונש. מאידך, אנחנו יודעים שיש כלל לפיו עשה דוחה לא תעשה, וממנו עולה תמונה הפוכה: שהעשה חשוב מהלאו.

## דברי הרמב"ן פ' יתרו

הרמב"ן בפירושו לעשרת הדברות דן בקצרה בשאלת היחס בין מצוות עשה ולא, וכך הוא כותב (שמות כ, ז):

**ואמת הוא ג"כ כי מדת זכור רמזו במצות עשה, והוא היוצא ממדת האהבה והוא למדת הרחמים, כי העושה מצות אדוניו אהוב לו ואדוניו מרחם עליו, ומדת שמור במצות לא תעשה, והוא למדת הדין ויוצא ממדת היראה, כי הנשמר מעשות דבר הרע בעיני אדוניו ירא אותו, ולכן מצות עשה גדולה ממצות לא תעשה, כמו שהאבהה גדולה מהיראה, כי המקיים ועושה בגופו ובממונו רצון אדוניו הוא גדול מהנשמר מעשות הרע בעיניו, ולכן אמרו דאית עשה ודחי לא תעשה, ומפני זה יהיה העונש במצות לא תעשה גדול ועושי בו דין כגון מלקות ומיתה, ואין עושי בו דין במצות עשה כלל אלא במורדין, כמו לולב וציצית איני עושה, סוכה איני עושה, שסנהדרין היו מכין אותו עד שיקבל עליו לעשות או עד שתצא נפשו:**

נקודת המוצא של הרמב"ן היא הכפילות בין הלוחות הראשונים והשניים. הוא מסביר ש'זכור' רמזו למצוות העשה ו'שמור' רמזו ללאו (יש לזכור שבהקשר של שבת יש גם לאו וגם עשה ולשניהם תוכן חופף: לא לעשות מלאכה). הוא ממשיך ומסביר שמצוות העשה היא גדולה יותר מאשר הלאו, שכן היא מבטאת עבודה מאהבה, בניגוד ללאו שמבטא יראה. לכן שכרו של המקיים עשה גדול משכרו של מי שנשמר מלעבור על לאו. בכך מסביר הרמב"ן גם את הכלל ההלכתי 'עשה דוחה לא תעשה', שכן העשה הוא גדול יותר.

אך המשך דבריו נראה בעייתי, שכן הוא מביא דוגמא הפוכה, שבה נראה כי לא תעשה חמור מעשה: על עבירת לא תעשה יש עונש ואילו על מצוות עשה אין עונש (אלא לכל היותר כפייה לקיים אותה למי שמורד ואינו רוצה לעשות זאת). הוא אפילו אינו טורח להסביר מדוע בדוגמא זו הלאו חמור מהעשה, ונראה כי בעיניו זוהי השלכה ישירה של מה שנאמר עד שם. נוסף כאן גם את מה שראינו עד כה, שהימנעות מלאו מחייבת הוצאת כל ממונו, מה שאין כן בעשה.

## הסבר בעל ה'שדי חמד'

בעל שדי חמד מביא את דברי הרמב"ן הללו בערך 'עשה דוחה לא תעשה', ומסביר שכוונתו היתה לומר שקיום מצוות עשה הוא גדול מהימנעות מלאו, אך לאידך גיסא היחס מתהפך: מעבר על לאו הוא גרוע הרבה יותר מאשר ביטול עשה.

וביאור הדברים הוא שאמנם קיום מצוות עשה הוא עבודת השם במדרגה גבוהה יותר מאשר הימנעות מלאו, אך דווקא בגלל זה ההימנעות מקיום העשה היא עבירה קלה. לכל היותר האדם אינו מצוי במדרגה גבוהה, אך התביעה כלפיו פחותה מאשר במעבר על לאו שהוא זלזול בדבר בסיסי יותר, ולכן הוא חמור יותר.

<sup>2</sup> אמנם הבי"א או"ח סי' תרנו מביא בשם ר' ירוחם שאין חובה להוציא למעלה ממעשר, ותמה עליו מנין מקורו. ייתכן שמקורו הוא מהשוואה לדיני צדקה. אך להלכה קי"ל שיש חובה להוציא חומש.

<sup>3</sup> יש לדון מדוע אין חובה גמורה להוציא על צדקה חומש מכלל ממונו (ולא רק רשות להפריש מהכנסותיו), הרי צדקה גם היא מצוות עשה. ועוד יש לדון מדוע הלאו שבצדקה אינו מחייב אותו להוציא את כל ממונו כדי שלא לעבור על לאו (ראה להלן). נאמרו על כך כמה וכמה תירוצים (ראה דברינו במאמר לפרשת בראשית, בדיון על מצוות הצדקה, ולפי"ז לפחות הקושי השני אינו קשה כלל), ואכ"מ.

ניתן לסכם זאת ולומר שמצוות עשה היא עבודת ה' גבוהה וחשובה יותר, אך הימנעות מלאו היא בסיסית יותר. זהו יחס בין הבסיסי לגבוה. מעבר על הבסיסי הוא חמור יותר, דווקא בגלל שזוהי דרישה בסיסית, אך קיום של הגבוה הוא חשוב יותר.

## הערה על עשה ולא תעשה במלאכות שבת

הרמב"ן הסביר שהקיום של העשה חשוב יותר מההימנעות מהלאו, והביטול של העשה חמור פחות מן המעבר על הלאו. הנימוק הוא שפעולה של מעבר על הלאו יש בה מעבר חזיתי על רצון ה', ולכן היא חמורה יותר מביטול עשה שהוא רק אי קיום של רצון ה'. לעומת זאת, הימנעות ממעבר על הלאו היא קיום פסיבי של רצון ה', בניגוד לקיום העשה.

יש לשים לב לכך שההקשר בו עוסק הרמב"ן הוא מלאכות שבת. במקרה זה הן הימנעות מהלאו והן קיום העשה פירושים המעשי הוא אחד: אי עשיית מלאכה. אם כן, מדוע במקרה זה העשה יהיה גדול מהלאו? בשני המקרים האדם נמנע מלעבור על רצון ה', כלומר זהו קיום פסיבי של רצון התורה. ניתן להגדיל ולשאול, לאור ההגדרות הללו: מה בכלל ההבחנה בין לאו לעשה? הרי אנחנו רואים שהן בלאו והן בעשה ישנם מצבים שהקיום כרוך בשוא"ת והמעבר בקו"ע, ולהיפך. אז מה כן מגדיר את ההבדל בין לאו לעשה? אנו נעסוק בנקודה זו באחד המאמרים הבאים.

## יישום בהקשרים הלכתיים שונים

נשוב לדברי הרמב"ן, ונראה את היישום של העקרונות שהוא מתאר בהקשרים ההלכתיים השונים. לגבי שכרו של המקיים עשה ברור כי הוא גבוה משכרו של הנמנע ממעבר על לאו, ולהיפך ביחס לעונש המוטל על העובר על שניהם. אך מה בדבר ההיבטים ההלכתיים הנוספים שעלו כאן? אי מעבר על לאו דורש הוצאת כל ממוני, שכן האלטרנטיבה שאותה שוקלים היא מעבר על הלאו, והיא חמורה מאד. לעומת זאת, הוצאת ממון כדי לקיים עשה היא הוצאת ממון כדי להגיע למדרגה גבוהה, והדרישה לעשות זאת היא פחותה. אמנם ה'סחורה' שווה יותר, אך דווקא בגלל זה הדרישה מאיתנו אינה נחרצת. אנחנו לא חייבים להוציא למעלה מחומש (ואולי אפילו אסור לעשות כן).

אם כן, הכלל של הוצאת ממון כדי להימנע מעבירה נקבע עלפי ההשוואה לאלטרנטיבה, ונראה כי זו גופא היתה סברתם של הראב"ד והרשב"א הנ"ל. ברם, הקריטריון הזה עצמו מוביל אותנו למבוי סתום כאשר ננסה לבחון את הכלל עשה דוחה לא תעשה.

## עשה דוחה לא תעשה: הבעייה הלוגית

לכאורה, התמונה העולה מדברי הרמב"ן מוליכה באופן טבעי לכלל 'עשה דוחה לא תעשה'. העשה הוא חשוב יותר, ולכן הוא דוחה את הלאו. אך זוהי מסקנה שטחית ולא נכונה. הרי גם השיקול ההפוך קיים כאן: כאשר אנו עוברים על הלאו כדי לקיים את העשה, אנו מצויים במצב חמור יותר, שהרי עבירת לאו חמורה מאי קיום עשה. אם כן, נראה כי הקריטריון של הרמב"ן אינו נותן לנו הכרעה חד משמעית במצב של התנגשות בין עשה ללאו. לפי המתודה אותה הגדרנו לעיל, כאשר אנו באים לבחון מי דוחה את מי, עלינו לשקול ולהשוות בין שתי האלטרנטיבות. אנו מצויים בסיטואציה שבה ישנה התנגשות בין עשה לבין לאו. שתי האפשרויות הן: או לקיים את העשה ולעבור תוך כדי כך על הלאו, או להישמר ממעבר על הלאו ותוך כדי כך לבטל את העשה.

הסיבוכיות המיוחדת בנדון זה נובעת מן העובדה שאנו לא משווים פעולה נגד התורה מול פעולה נגד התורה (ביטול עשה לעומת מעבר על לאו, שבוה ברור שעדיף לבטל עשה), וגם לא פעולות בהתאם לרצון התורה זו לזו (קיום עשה והימנעות מלאו שבוה ברור שעדיף לקיים את הלאו). ההשוואה שבכאן כורכת ביטול וקיום של עשה ולא במשוואה אחת. השאלה הנשאלת כאן היא: האם קיום עשה ומעבר על לאו ביחד עדיפים על ביטול עשה והימנעות מלאו ביחד, או לא?

מעבר לשאלה מה משני אלו עדיף, עולה כאן שאלה נוספת: האם ניתן להכריע בכך אך ורק מכוח שיקוליו הנ"ל של הרמב"ן (שהרי מלשונו הנ"ל נראה כי די בשיקולים אלו לבדם כדי להסביר מדוע עשה דוחה ל"ת)?

## ארימתמיציה של מצוות ועבירות

למעלה הצגנו את הבעייה במונחים לוגיים, כלומר במסגרת של עקרונות אשר עוסקים בהשוואה של עדיפויות. אך, כפי שראינו, מסגרת זו אינה מניבה הכרעה ברורה. על כן ננסה להציג את המשוואה בצורה ארימתמטית, ונראה האם זה יסייע לנו להגיע להכרעה.

נניח שה'מחיר' של הימנעות מלאו הוא X וה'מחיר' של קיום עשה הוא Y. מדברי הרמב"ן אנו לומדים את הטענה הבאה:  $X < Y$ . יתר על כן, אמנם הרמב"ן אינו מזכיר את היחס בין עשין ולאווין לגבי כמה ממון יש להוציא על כל אחד מהם, אך לאור דברינו למעלה ניתן להוסיף ולומר כי ישנו מדד מדויק יותר ליחס בין מצוות ועבירות, במונחי אחוזי רכוש: 'מחיר' של לאו הוא 100% מהרכוש, ואילו מחירו של עשה הוא רק 20% מהרכוש. כעת עלינו להחליט מהו ה'מחיר' של ביטול עשה ושל מעבר על לאו. בהסתכלות שטחית נראה כי מחירו של מעבר על לאו הוא X- ושל ביטול עשה הוא Y-. שני אלו מקיימים את היחס:  $X > Y$ -, שלכאורה גם הוא מופיע בדברי הרמב"ן.

אלא שתמונה זו אינה נכונה. אם אכן  $X > Y$ -, אין זה אומר שעדיף לבטל עשה מאשר לעבור על לאו, אלא להיפך: שמחיר (במובן השלילי) של המעבר על עשה הוא גבוה מהמחיר (באותו מובן) של המעבר על הלאו.

אם כן, כיצד עלינו לעבור מהמחיר החיובי (כלומר המחיר של קיום עשה או הימנעות מלאו) למחיר השלילי (של ביטול עשה ומעבר על לאו)? הפונקציה המתמטית אינה שלילה פשוטה.

ניטול דוגמא: אם מחיר (=חיובי. שכר) הקיום של עשה הוא 5 יחידות. ומחיר ההימנעות מכישלון בלאו הוא 3 יחידות. אזי המחיר (=השלילי. עונש) של ביטול עשה אמור להיות נמוך יותר ממחיר המעבר על לאו. לדוגמא, אם המחיר של ביטול העשה הוא 3- אז המחיר של המעבר על הלאו הוא 5-.

זה כמובן אינו נייגוד ארימתמטי פשוט, שהרי הלאו והעשה החליפו כאן תפקידים. אך לא קשה למצוא פונקציה מתמטית שמבצעת את ההמרה הזו ממצוות לעבירות. לדוגמא, אם מחיר המצווה החיובי (=השכר) הוא X אזי המחיר השלילי של העבירה (=העונש) הוא פשוט הפחותות 8 יחידות (שזהו, כצפוי, הסכום:  $X+Y$ ). כך המחיר של קיום המצווה שהוא 5 יחידות, הופך להיות 3- יחידות לביטול עשה. והמחיר של הימנעות מעשה שהוא 3 יחידות הופך להיות 5- יחידות למעבר על לאו.

כעת נגדיר את המחירים של כל צעד בסיטואציה של עשה דוחה לא תעשה (A הוא סכום המחירים, וערכו 8 בדוגמא שנתנו למעלה):

קיום עשה ומעבר על לאו:  $-Y+(A-X)$

ביטול עשה והימנעות מלאו:  $X+(A-Y)$

הבעייה היא ששני המחירים הללו הם שווים, ולכן אי אפשר לחלץ מכאן קריטריון הכרעה לטובת אחת האפשרויות.

אם כן, שני הקשיים שהעלינו למעלה (מדוע באמת עשה דוחה לא תעשה לפי הרמב"ן, וכיצד זה עולה אך ורק מתוך ההנחה שהוא הציע בלבד ללא הוספת הנחות אחרות) נותרים בעינם.

בניסוח אחר נאמר שכדי להגיע למסקנה שעשה דוחה לא תעשה, לא די בקביעה של הרמב"ן, לפיה:  $X < Y$ , אלא עלינו להוסיף עוד עיקרון שקובע שהפרש בין מחיר המעבר וההימנעות לגבי הלאו ( $1A$ ) שונה מההפרש בין המקביל לגבי העשין ( $2A$ ).<sup>4</sup> הנחה זו אינה עולה באופן טבעי מדבריו של הרמב"ן, אך נראה כי הוא מניח אותה במובלע במסקנתו שעשה דוחה לא תעשה.

יש להעיר כי זהו מודל ארימתמטי ולא כימות של ממש. ברור שלכל מצווה ולכל עבירה יש 'מחיר' שונה. יש חמורות ויש קלות, הן בלאווין והן בעשין. ובכל זאת, עצם העובדה שמדובר בלאו או בעשה משוקללת בצורה זו. אם רוצים להתקדם לקראת כימות ריאלי יותר, יש לקחת בחשבון מרווח של

<sup>4</sup> למעלה הנחנו שוויון:  $1A=2A=A$  (ובדוגמא שנתנו, בשני המקרים זהו 8 יחידות).

משלמים מחיר גובה אך נמנעים מהלאו. אולם זה לא נכון, שהרי צעד 3 עדיף עליו, שכן יוצא שאנו משלמים מחיר גבוה מאד כדי לקיים מצוות עשה, בעוד שישנה אפשרות לא לשלם ולא לקיים אותה כלל. אך גם צעד 3 אינו האופטימלי, שכן ניתן לקיים את העשה במחיר סביר, אם נוקטים בצעד 1, כלומר קונים מצה מן החדש.

### השוואת מחיריהן של האלטרנטיבות

כמו במקרה הקודם, גם במקרה זה המסגרת הלוגית אינה מקדמת אותנו לקראת הכרעה. במונחים לוגיים (אשר עוסקים רק בהשוואה בינארית בין אלטרנטיבות) ישנו כאן יחס לא \*טרנזיטיבי בין שלושת האפשרויות: 2 עדיף על 1, 3 עדיף על 2, ו-1 עדיף על 3. זו נראית לולאה ללא מוצא, אך ייתכן שגם כאן בכדי להגיע להכרעה עלינו לעבור מן המסגרת הלוגית למודל אריתמטי מפורט יותר.

לשם כך עלינו לכמת את המחירים של שלוש האלטרנטיבות. כדי לעשות זאת, עלינו להחליט מהו 'מחיר' של כל אחד משלושת העקרונות המעורבים בלולאה. למעלה כבר הגדרנו את מחיריהם של עבירת לאו ועשה וקיום לאו ועשה. מה שנותר לנו הוא להגדיר את 'מחיר' המטא-הלכתי של תשלום מופקע עבור מצוות עשה. נסמן את המחיר הזה ב- $Z$ , כאשר בשלב זה איננו יודעים בוודאות מה ערכו לעומת  $X$  או  $Y$ .

כאן נראה שהבעיה עמוקה הרבה יותר מזו הקודמת. עלינו לזכור שהרמב"ן לימד אותנו כי:  $X < Y$ . ואילו מהנתונים עולה כי המחיר  $Z$  גבוה מ- $Y$  ונמוך מ- $X$ ? הבעיה כאן אינה נמצאת בהתנגשות בין העקרונות אלא במישור יסודי יותר: המחירים היסודיים אינם מקיימים יחס סדר הגיוני ביניהם. נראה לכאורה כי הם כלל אינם ניתנים לאריתמטיזציה.

### פתרון אפשרי

כדי לפתור את הבעיה עלינו לרדת עמוק יותר, ולבחון את הנחות היסוד המובלעות בפרוצדורה אותה הצענו. כבר ראינו שהיחס בין מחירו של קיום העשה או ההימנעות מהלאו לבין היפוכיהם אינו ניגוד אריתמטי פשוט. עלינו לחפש פונקציה מחירים שתקיים את כל היחסים הנכונים ולגזור ממנה את הקריטריון שיכריע את הפרדוקס הזה. המשך הדיון כרוך בפורמולציה מורכבת יותר, ולכן נעצור אותו כאן. הקורא המעוניין יכול למצוא אותו (מזווית מעט שונה) בשער התשיעי של הספר **שתי עגלות וכדור פורח** (וראה גם בהארה 29 שם).

עבירות חמורות וקלות שמחיריהן מתפלגים סביב  $X$ , וכן לגבי עשין סביב  $Y$ . ועדיין ההנחה היא שתמיד מחירי קיום העשה יהיו גבוהים ממחירי ההימנעות מהלאו, וגם ההפרש בין המצווה והעבירה בשני המקרים יהיה שונה.

### ג. פרדוקס המצה מן החדש

#### הלולאה של בעל ה'פרדס יוסף'

בספר **פרדס יוסף** בראשית סופכ"ח מביא פרדוקס שנוגע לשניים מן העקרונות שבהם עסקנו בפרק הקודם. נחשוב על מצב שבו אדם עומד בערב פסח, והוא צריך להשיג מצה לליל הסדר. המצות עולות במחיר גבוה מאד, מעל 20% ממונו, סכום שהוא אינו חייב לשלם אותו כדי לקיים את מצוות אכילת מצה. והנה, מתברר כי ישנה גם אפשרות אחרת, והיא לאכול מצה מן החדש (=תבואה של השנה החדשה, שהיא אסורה באכילה לפני יום הניף, כלומר לפני א' דחור"מ פסח). לכאורה עשה דוחה לא תעשה, ולכן מצב כזה מצדיק אכילת מצה מן החדש, על אף האיסור. מצוות עשה של אכילת מצה דוחה את הלאו החדש. אולם כדי לא לעבור על לאו אדם חייב להוציא את כל ממונו, ולכן אם הוא מגיע לאכילת חדש, הרי עליו להוציא את כל ממונו ולקנות מצה רגילה, כדי לא לאכול מאיסור חדש. אך בסופו של חשבון יוצא שאותו אדם מוציא את כל ממונו כדי לקיים מצוות עשה, שהרי הוא יכול שלא לאכול מצה בכלל. מאידך גיסא, לא לאכול מצה בכלל אינו מוצדק שהרי עשה דוחה לא תעשה, והוא יכול לאכול מצה מן החדש. אם נסכם את המצב הסבוך שנוצר כאן, עומדות בפני האדם שלוש אפשרויות:

1. לאכול מצה מן החדש. כאן הוא עובר על לאו, מקיים עשה, ומשלם מחיר סביר.
  2. לאכול מצה מן הישן. כאן הוא נמנע ממעבר על לאו, מקיים עשה, אך משלם מחיר מופקע, שאותו לא חייבים לשלם על קיום מצוות עשה.
  3. לא לאכול מצה כלל. כאן הוא מבטל עשה, נמנע ממעבר על לאו, ואינו משלם מאומה.
- הבעיה היא שאם נתבונן על כל אחד מהצעדים הללו לחוד, ישנו צעד אחר שבבירור עדיף עליו, או, באופן אחר, אנחנו עושים משהו אסור: כאשר אנו שוקלים את צעד 1, יוצא שאנחנו עוברים על לאו כאשר יש באפשרותנו להימנע ממנו במחיר גבוה, אך ההלכה מחייבת לשלם את כל ממונו כדי להימנע ממעבר על לאו. אם כן, צעד 2 הוא הצעד העדיף, שכן אמנם

### תובנות ממיידות הדרש: ויצא תשס"ה

#### המידות הנדונות:

ריבוי.

דברה תורה כלשון בני אדם.

1. 'דברה תורה כלשון בני אדם' נמצאת בעיקר בבבלי. בירושלמי היא לא נמצאת כלל, ובמדרשי חז"ל רק בשני מקומות. זוהי אינדיקציה מעניינת שכן **הספרא** היא מדרש שמיוחס לדבי ר"ע (סתם **ספרא** כר' יהודה הדורש לשונות כפולים כר"ע).
2. הרב ישר טוען שהכלל הנ"ל נאמר רק ביחס לציטוטים שעוסקים בלשונותיהם של בני אדם במקרא, ולא בלשון המקרא עצמו.
3. אפשר שההתבטאויות בבבלי לעיקרון 'דיברה תורה כלשון בני אדם' אינן מבטאות בהכרח גישה של דבי ר"ש, אלא אולי מופיעה בהן גישה מאוחרת יותר שכבר מאחדת את שתי השיטות.
4. בנושא הלכתי רגיל יש מקום לומר שהשאלה ההיסטורית אינה רלוונטית. שונה המצב במדות הדרש. בנושא זה לא קבלנו מסורת מסודרת וקוהרנטית, ועל כן יתכן שדווקא בנושא זה תהא הסכמה בין עולם הישיבות והתורה לבין עולם המחקר האקדמי בדבר הצורך להתחקות מבחינה הסטורית אחר התפתחות מידות הדרש.
5. השורש לטענת 'הדטרמיניזם הפרשני' נעוץ בעובדה שרק אחד משני הסברים יכול להיות נכון לאותו הדבר. א' הוא סיבתו של ב' מתפרשת בדרך כלל כאילו לא יתכן שיהיה א' ולא יהיה ב' (א' תנאי מספיק ל- ב').

במסגרת זו נציג בכל מאמר תמצית של התובנות מתוך המאמרים של שנים תשס"ה-תשס"ו, בנושא "ג מידות הדרש. מי שחפץ להזמין את הספרים הכוללים את המאמרים. נא לפנות לטל': 04-9847757, לפקס: 04-9847148 או בדוא"ל: midatova@netvision.net.il.

## השלמות ומידע נוסף מתוך המאמר

### הרמב"ן

ר' משה ב"ר נחמן גירונדי. נולד בשנת ד"א תתקנ"ד ונפטר בא"י בי"א ניסן בשנת ה"א ל' ונקבר בחיפה, וי"א בחברון סמוך למערת המכפלה, וי"א בירושלים, וי"א בעכו ברגלי ההר.

הרמב"ן היה מגדולי חכמי התורה בספרד, חי בגירונה. עלה לירושלים בשנת ה"א כ"ז ונפטר שם. הרמב"ן היה מלאך מליץ טוב על הראשונים ויצא לישע הגאון בעל הלכות גדולות ליישב השגות הרמב"ם עליו, והרבה להשיב ולהשיג על הרמב"ם ולשרש שרשיו, והלך לקראת הראב"ד על מה שהשיג על הרי"ף, ולימד זכות על הרי"ף וחיבר על זה את 'ספר הזכות' אפס קצוהו נדפס.

#### משפחתו

הוא ממשפחת ר' יצחק ב"ר ראובן הברצלוני, ור' יונה החסיד הוא בן דודו. בניו הם ר' נחמן ור' שלמה וחתנו הוא ר' גרשון ב"ר שלמה.

#### חיבוריו

חידושים על התלמוד, ספרי הלכה הבאים להשלים את הלכות הרי"ף, מלחמות ד', ספר הזכות, שער הגמול, קונטרס דינא דגרמי, תורת האדם, הלכות נדה, ספר האמונה והבטחון, ועוד חיבורים אחרים בחכמה ובמוסר.

#### רבותיו

ר"י החסיד, הרוקח, ר' עזרא הנביא, ר' עזריאל, ר' יהודה ב"ר יקר ור' נתן ב"ר מאיר.

#### מתלמידיו

הרשב"א, הרא"ה, בעל התרומות, הר"ן, ר' דוד בונפיל, ר' יעקב ב"ר מכיר ור' אברהם החזן.

#### משבחיו

כתב הרשב"א (בשור"ת סי' תי"ג) "לא היה גדול ממנו בחכמה במנין וביראת חטא", והריב"ש כתב (סי' תט"ו) "הרמב"ן היה סיני ועוקר הרים, וכל דבריו כגחלי אש, ועליו סומכין בכל גלילות קטלוניא כמשה מפי הגבורה", וכתב החיד"א "מלבד תוקף גדולת חכמתו בתלמוד ועל דרך האמת, עוד היה חכם בחכמת המחקר ורופא מובהק ופילוסוף, זכה לגילוי אליהו זכור לטוב".

### מושגים

#### יחס טרנזיטיבי

יחס שאם הוא מתקיים בין א' ל-ב' ובין ב' ל-ג' ניתן להסיק שהוא קיים גם בין א' ל-ג'.

### כללים ועקרונות העולים מן

#### המאמר

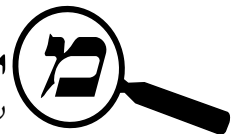
1. ההגבלה בעניין דין חומש נוגעת למצוות עשה. ברם, במצוות לא תעשה יתן כל ממונו קודם שיעבור (רשב"א, ראב"ד).
2. דין חומש שבמקור נקבע לעניין צדקה הורחב להוצאות על מצוות בכלל, וכך גם נקבע להלכה.
3. אפשר שתקנת אושא מתפרשת בשני כיוונים שונים: א. שיעור חובת צדקה - היתר להוציא עד חומש שאינו בגדר חובה. ב. חובת הוצאה על מצווה - עד חומש מממונו כדי להימנע מביטול מצוות עשה. במצוות לא תעשה חובה להוציא את כל ממונו כדי לא לעבור על לאו (וזהו מן הסתם דין דאורייתא).
4. מצוות עשה היא עבודת ד' מאהבה, והיא גבוהה וחשובה יותר ממצוות לא תעשה. מאידך גיסא הימנעות מלאו היא בסיסית יותר, זהו יחס בין הבסיסי לגבוה.
5. השאלה, האם קיום עשה ומעבר על לאו ביחד עדיפים על ביטול עשה והימנעות מלאו ביחד, אינה ניתנת להכרעה חד-משמעית במסגרת הלוגית, אלא רק במסגרת האריתמטית.

#### אודות עמותת 'מידה טובה'

עמותת 'מידה טובה' הוקמה למען קידום המחקר התורני ברוח אשר משלבת כלים אקדמיים עם כלים ישיבתיים-מסורתיים. לאחר פירסום דף שבועי העוסק בחקר י"ג מידות הדרש אנו עוברים כעת לדף שעוסק בעקרונות החשיבה ההלכתית. בכוונתנו להרחיב את מעגל הפעילות למחקר תורני בתחומים נוספים, ובטווח רחוק יותר אף לפרספקטיבות תורניות של נושאים מתוך מדעי הרוח.

#### מידה טובה

עמותת מידה טובה לחקר ההגיון היהודי



כל הזכויות שמורות למיכאל אברהם וגבריאל חזות. נשמח על שימוש בחומר זה לכל מטרה שאינה מסחרית. מותר להדפיס, לשכפל ולחלק.